گوڤارا ئەكادیمی یا زانكویا نەوروز (المجلة الأكاديمية لجامعة نوروز)، پ.١٣، ژ ٢، ٢٠٢٤
حقوق الطبع والنشر ©2017. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة
المشاع الابداعي النسبي - CC BY-NC-ND 4. 0، e-ISSN: 2520-789X
https://doi.org/10.25007/ajnu.v13n2a1796

رۆلێ مالباتا نەهری د دیرۆكا كوردیدا 1820 – 1883ز
(ژ ناما ماستەرێ هاتیە وەرگرتن)

دلشاد عبدالله صالح،، كۆلێژا زمان، زانكۆیا دهوك، كوردستان، عێراق
پ. پ. د. ناظم یونس عثمان،، كۆلێژا زمان، زانكۆیا دهوك، كوردستان، عێراق

پوختە

مالباتا شێخێن شەمزینان،خوجهێن گوندێ نەهرێ ل هەرێما شەمزینانا باكوورێ كوردستانێ بوون، ئەڤ مالباتە د دەسپێكێ دا گرێدای رێبازا قادری بوینە، بەلێ پشتی ئاكنجیبونا وان ل گوندێ نەهرێ، و پەیوەندیكرنا وان ب مەولانا خالدێ نەقشەبەندی، بوینە ژ كاریگەرترین شێخێن رێبازا نەقشەبەندی، ڤێ مالباتێ رولەكێ كاریگەر د دیروكا كوردی دا ب تایبت ل چەرخێ نوزدێ دیتیە، ژلایێ جڤاكی و سیاسی ل هەردوو پارچێن كوردستانا ژێر دەسەلاتا عوسمانی و قاجاری. زێدەباری پێگەهێ ئاینی یێ ڤێ مالباتێ، بەلكو ئەو گوهورینێن ل چەرخێ نوزدێ دا پەیدابوین، ب تایبەت سیاسەتا ب ناڤەندیكرنێ ژلایێ عوسمانیان، بو ئەگەر شێخێن نەهری ببنە پێگهورێ مێرنشینێن كوردی،و بشێن كارتێكرنا خۆ د ریدانێن چەرخێ نوزدێ دا ل هەردوو پارچێن كوردسانێ ل روژهەلات و روژئاڤا دیاربكەن، دیسان ببنە جهێ ئومیدا كوردان ب تایبەت د شورەشا 1880 ب سەروكاتیا شێخ عوبەیدولایێ نەهری.

پەیڤێن سەرەكی: نەهرێ، شەمزینان، سەید تەها، شێخ عوبەیدولا، عوسمانی.

پێشەكی

رێبەرێن رێبازێن سوفیگەری، د دیروكا كوردان دا بەردەوام خودان پێكەهـ بوینە، مالباتا شێخێن نەهریان كو دهاتنە ناسین ب (ساداتێن نەهری) كو خۆ دگەهیننە شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی رێبەرێ رێبازا قادری یا سوفیگەری. ل دەمێ ئاكنجیبونا وان ل گوندێ نەهرێ تێكەلی رێبازا نەقشەبەندی دبن و دبنە چاڤكانیا بەلاڤبونا ڤێ رێبازێ دناڤ دەولەتا عوسمانی دا.

چەرخێ نوزدێ د دیروكا كوردان دا یا پرێ گوهورین بویە، ژ گرنگترین وان گوهورینان، نەمانا میرگەهێن كوردی بویە، ب ڤێ چەندێ بەرپرسێن عوسمانی جهێ میرو دەسەلاتێن كوردان گرتن، ئەڤ بەرپرسە بو مللەتێ كورد نەبونە پێگهور بو میرێن میرگەهان، بەلكو بەردەوام وەك دەسەلاتەكا بیانی ژلایێ جڤاكێ كورد ل وی سەردەمی دهاتنە تەماشەكرن، ئەڤجا شێخێن نەهریان ب تایبەت ل نیڤا دووێ ژ چەرخێ نوزدێ وەك پێگهورێ میرێن كورد هاتنە د گورەپانا سیاسی دا،و بونە خودان پێگەهەكێ بهێز ژلایێ ئاینی و سیاسیڤە، دیسان بو ئێكەم جار ل سەردەمێ شێخ عوبەیدولایێ نەهری، ب ئاشكرایی بەحسی جوداهیا كوردان ژ تورك و فارسان هاتە كرن، و هەول بو دامەزراندنا كیانەكێ كوردی هاتە كرن. هەرچەندە ل چەرخێ بیستێ ژی شێخێن ڤێ مالباتێ رولەكێ بەرچاڤ گێرایە، بەلێ ئەڤ ڤەكولینە زێدتر هاتیە تەرخانكرن بو پێگەهێ مالباتێ ل چەرخێ نوزدێ.

ل دیف پێتڤیا بابەتی، ڤەكولین ژبلی پێشەكیێ، هاتیە دابەشكرن بۆ دەرازینك و چوار تەوەران، ل دەستپێكێ بەحسێ بنچینەیێ مالباتا نەهریان و چەوانیا هاتنا وان بو گوندێ نەهرێ هاتیە كرن، وگوهورینا رێبازا قادری بو رێبازا نەقشبەندی هاتیە كرن، تەوەرێ ئێكێ ژ بابەتی هاتیە تەرخان كرن بو رول و پێگەهێ سەید تەهایێ نەهری ژ هەردوو لایەنێن ئاینی و سیاسی، و دیسان هەردڤی تەوەری دا شروڤەیا پەیوەندیێن سەید تەهای یێ نالخویی و دەرەكی هاتیە كرن.

تەوەرێ دووێ ژ بابەتی هاتیە تەرخانكرن بو هاتنا محەمەد صالحێ برایێ سەید تەهایی و رێبەرایەتیا وی بو مالباتا نەهریان، تەوەرێ سێیێ بەحس ژ سەركردایەتیكرنا شێخ عوبەیدولایی و هەولا وی بو رزگاربونا كوردان ژ وان نەهامەتیان دكەت، ئەوێن هەردوو دەولەتێن قاجاری و عوسمانی ب سەرێ كوردان دئینان.

د ڤێ ڤەكولینێ دا پشت بەستن ل سەر چەندین ژێدەرێن هەمەجور هاتیە كرن ب زمانێن كوردی، عەرەبی، توركی، ئینگلیزی. دەربارەی ژێدەرێن كوردی مفا هاتیە وەرگرتن ژ پەرتوكا: (ئاغا و شێخ و دەولەت) یا مێژوونڤیس (مارتن ڤان برونسەن)ی كو ژلایێ (كوردو عەلی) بۆ زمانێ كوردی هاتیە وەرگێران، هەروەسا ژ ژێدەرێن ب زمانێ توركی كو بەهر د زەنگینكرنا ڤەكولینێ دا هەبویە پەرتووكا (Osmanlı Arsi Belge Lengle SEYH UBEY DULL

یا ڤێسەر (Hüseyin Siyabend AHG Sınır Savaşla rive Antlaşmaları Birnci Baski) هەروەسا نامەیا ئەكادیمی یا ب ناڤێ (NAKŞBENDI- HALIDILIGIN SEYYİD TAHA Aytemur) یا ڤەكۆلەر (MEHMET SAKI ÇAKIR) هەروەسا (HAKKÂRI NEHRI KOLU (XIX. YÜZYIL) مفا ژ ژێدەرێن ب زمانێ ئینگلیزی ژی هاتیە وەرگرتن ژ ئەوان نامەیەكا ئەكادیمی ب ناڤێ (SHEIKH UBEYDULLAH'S MOVEMENT,) یا ڤەكۆلەر (MEHMET FIRAT KiliÇ).

ڤەكۆلین د هەر بابەتەكی دا، بێ گومان یا بێ ئاستەنگ نابیت، دڤێ ڤەكۆلینێ دا ئاستنگا كەفتیە درێدا زێدەتر هەمەجوریا ژێدەران و بابەتێ وەرگێرانا وان بویە، بەلێ ل دیف ژێدەرێن ل بەر دەست ل دیف شیانان ڤەكۆلین ب ڤی شێوەی هاتیە ڤێسین .

دەرازینك: بنچینەیێ مالباتا نەهریان و گوهۆرینا رێبازا قادری بۆ نەقشەبەندی

شێخ یان ساداتێن[1] نەهرێ[2]، مالباتەكا كەڤن و خودان كاریگەریەكا ئولی و دونیایی بوون،خوجهێن شەمزینان بوون، ساداتێن نەهرێ بنچینەیێ خۆ دگەهینە شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی[3]، ژبەر ڤێ چەندێ ب گەیلانی زادە ژی دهێنە نیاسین (Ibrahim S. Işık, 2019: 342) دیسان مالباتا نەهرێ زێدەتر بنچینەیێ خۆ دویرتر دبەن و خۆ دگەهینە حسێنێ كورێ عەلی كورێ ئەبی طالب (امیر چهره گشا، 1396: 16)؛ (م. س. لازاریف، 1988: 2)، ب تایبەت د هوزانەكا سەید تەهایێ نەهری یاكو ب زمانێ فارسی هاتیە ڤێسین، ئەڤ چەندە باشتر دیار دبیت دەمێ دبێژیت: ژ (تحسين ابراهيم دوسكی، 1999: 74) هاتیە وەرگرتن:

هجرت روضی پدر مشكل ندارم كارچيست

من بغربت ميدوم أما صغيران تاب نيست

من كه اولاد حسينم زين مصيبت عارنيست

كار با مولا گزارم به أزين تدبير نيست[4]

پشتی مرنا شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی ل سالا 1166ز، كورێ وی شێخ عەبدولعەزیز دبیتە رابەرێ تەریقەتا قادری، وبنگەهێ تەریقەتێ ڤەدگوهێزیت بو باژێرێ ئاكرێ ل كوردستانا باشور ب مەرەما بەلاڤكرنا هزروبیرێن قادری، شێخ عەبدولعەزیز هەر ل سەر رێبازا بابێ خۆ بێ بەردەوام بو تاكو كوچا دوماهیێ كری ل هەمان باژێر(MEHMET FIRAT KiliÇ, 2003: 32)، ژبەر پێگەهێ وی یێ ئاینی ل سەر دەمێن پاش دا لایەنگر و شوینكەفتیێن وی بەردەوام زیارەتا گورێ وی دكرن (MEHMET FIRAT KiliÇ, 2003: 35)؛ (Enver Yalçın, 2021: 27)، ل دویف گوتنا مەلا سەعید كو ماموستایەكێ ئولی بوو ل سەر دەمێ محەمەد سەدیق كورێ مازن یێ شێخ عوبەیدولای[5] دیاردكەت، ل پشتی مرنا شێخ عەبدولعەزیز كورێ وی شێخ ئەبوبەكر زێدەتر بەرەف دەڤەرێن باكور دچیت، ول باكورێ چیایێ شرین دناف هوزا هەركیان دا (رێبین سەعید مەلا، 2016: 22)؛ (نەجاتی عەبدوللا، 2004: 118) ل گوندێ ستونێ[6]خوجە دبن بو ماوێ سێ تا چوار نفشان، هەتا ل سەر دەمێ مەلا حەیدەر كو ئێك ژ خەلیفەیێن رێبازا قادری یێ ڤێ مابێ بوو مالبات ل ڤی گوندی دمینن (مارتن وان بروينسن، 1398: 147).

ل پشتی مرنا مەلا حەیدەر و هاتنا مەلا حاجی، ئەوێ ژیای ل چەرخێ هەژدێ (تحسين ابراهيم الدوسكی، 1999: 73)، مالباتێ ژ گوندێ ستونێ بەرەف گوندێ میلابان كوچ كر، كو دكەڤیتە ناوچەیا هومارو یا شەمزینان، پاشان بەشەك ژ مالباتێ دچنە گوندێ (دیمانی سوفلا) بو ماوەیەكی لێ خوجە دبن، هەتا ل سەر دەمێ مەلا صالح كو دهێتە ڤەگوهاستن بو گوندێ نەهرێ ل شەمزینان (باسیل نیكیتین، 2012: 20)، هەرچەندە مارتن ڤان برونسن دناڤبەرا مەلا حاجی و مەلا صالح شێخەكێ دی یێ ڤێ مالباتێ ب ناڤێ شێخ ئیبراهیم زێدەدكەت (MEHMET FIRAT KiliÇ, 2003: 36)؛ (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 12 - 13).

وەکی دهندەك ژێدەران دا دهێته دیارکرن، گوهۆڕینا ڕێبازا قادری ژلایێ شێخێن نەهریان و چونا وان بو سەر ڕێبازا نەقشەبەندی ل سەر دەمێ مەلا صالح بویە (حاجی ڕەمەزان ئەمین بێسکی، 2013)؛ (تحسين ابراهيم الدوسكي، 1999: 72)؛ (MEHMET FIRAT KiliÇ, 2003: 36)؛ (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 12 - 13)، بەلێ ئەڤ چەندە یا ڕاست نینە، بەلکو سەید عەبدولا[7] ئێکەمین کەس بوویە ئەڤ گوهۆڕینە ئەنجام دای (محمد شفيع خضرى، 1400: 17)، بەلگە ل سەرڤێ چەندێ، تاکو سەردەمێ سەید عەبدولایێ جێنشینێ مەلا صالحی کو دبیتە کوڕێ مەلا صالحی، دگەل براێ خۆ سەید ئەحمەدی دیاردکەن، هەر ژشێخ عەبدولعەزیز تاکو سەردەمێ وان ئەو بەردەوام بوینە ل سەر بەلاڤکرنا تەریقەتا قادری، دیسان ل دەمێ سەرەدانا مولانا خالد[8] بو لایێ سەید عەبدولایێ کوڕێ مەلاصالحی ل گوندێ نەهرێ، بوچونەك هەیە دبێژیت مەولانا خالدی ل سەر دەستێ سەید عەبدولای ڕێبازا قادری وەرگرتیە(باسیل نیکیتین، 2012: 336)؛ (مارتن وان بروینست، 1398: 146)؛ (ڕێبین سەعید مەلا، 2016: 26) بەلکو ل پشتی گەشتا مەولانا خالد بو هندستانی و ڤەگەرا وی ل سالا 1811 بو سلێمانی، و پاش بو بەغدا (مارتن ڤان برونسەن، 2003: 146)؛ (MEHMET FIRAT KILIÇ, 2003: 39)، پەیوەندیێ ب سەید عەبدولایێ نەهری دکەت بو سەرەدانا وی، عەبدولایێ نەهری سەرەدانا بەغداد دکەت و دەستیریا تەریقەتێ وەردگریت دناڤبەرا سالێن 1813- 1814 (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 22)، دیسان دگەل عەبدولای شێخەکێ دی ژی ژ مالباتا نەهریان ب ناڤێ عەبدولقادر، دسالا 1813 سەرەدانا بەغدا دکەت بو لایێ مەولانا خالدی، و ئیجازەیا تەریقەتێ وەردگریت(مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، 2011: 68)، هەرچەندە سەید عەبدولای ڤیا بو بەشداریا گەشتا هندستانێ دگەل مەولانا خالد بکەت، بەلێ بارودوخان دەستیری نەدا، و مەولانا خالدی بو دیارکر کو هەر تشتێ ئەو دگەشتا خودا وەربگریت ئەوژی دگەل هەڤبارە (محمد شفيع خضرى، 1400: 19)؛ (MEHMET FIRAT KILIÇ, 2003: 39).

پشتی ڤەگەریانا عەبدولای ژ بەغداد و وەرگرتنا دەستیریا تەریقەتا نەقشەبەندی ل سەر دەستێ مەولانا خالدێ کەڤنە قوتابیێ خۆ (Enver Yalçın, 2021: 30)، ب هەڤکاری دگەل براێ خۆ سەید ئەحمەد دەست دا ئاڤاکرنا لقا ڕێبازا نەقشەبەندیا ل گوندێ نەهرێ، دیسان بەلاڤکرن و گرنگیپێدانا ڕێنمایێن نەقشەبەندی، گوندێ نەهرێ ل سەر دەمێ سەید عەبدولای بو ناڤەندەکا گرنگ، و خەلکی ژ گەلەك دەڤەران بەرێ خودا سەید عەبدولای، هەتا بو جهێ ڕێزگرتنا مەسیحی و یەهودیان ژی، تاکو ڤی دەمی ب تنێ ڕولێ شێخێن نەهریان ڕولەکێ ئاینی و جڤاکی بوو (محەمەد حەمە باقی، 2013: 211)؛ (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 14).

هێزبونا مالباتا نەهریان ل سەر دەمێ سەید عەبدولای، ژبلی ئەگەرێ پشتەڤانیا سولتانێن عوسمانی بو ڕێبازا نەقشەبەندی (Enver Yalçın, 2021: 27)، دیسان چەندین ئەگەرێن دی هەبون، ژوان پێن گرێدای ب کاریگەریا کەسایەتیا عەبدولای، هەروەك براێ وی ئەحمەد ئاماژە پێکریە، کو بهێزترین ماموستایێ دەرسداریا ڕێبازا نەقشەبەندی بویە (مارتن وان بروینست، 1398: 147)، زێدەباری شارەزاییا وی د چەندین زانستێن ئولی دا وەك زانستێ (خلاصة العقيدة)، هەروەك شێخ عوبەیدولایێ برازایێ وی ئاماژە پێ کری (شيخ عبيدالله نهرى، 1379: 145).

تەوەرێ ئێکێ: سەید تەها و ڕولێ وی یێ ئاینی و سیاسی 1820- 1853

ئێك: ڕولێ ئاینی

پشتی کوچکرنا مەولانا خالدی بو دیمەشقێ، و مرنا وی ل هەمان باژێر ل سالا 1827، دوو ژ خەلیفەیێن وی بونە بهێزترین کەس، کو خودان زورترین مرید و کاریگەرییوون، خانەقایێن وان بونە ناڤەندێن (إرشاد) ێ و ڕابەرایەتیا تەریقەتێ کرن، ئەوژی عوسمان سیراجەدین[9] ل گوندێ بیارە ل دەڤەرا هەورامان،و دووەم کەس سەید تەهایێ نەهری بوو (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 358)؛ (صالح محمد امين1992: 154)؛ (وەفایی، 2010: 11). هەرچەندە مێژوویا وەرگرتنا خیلافەتێ دروست نا هێتە زانین ژلایێ سەید تەهای ڤە، بەلێ ل پشتی وەرگرتنا دەستیریا خیلافەتێ ل سەردەستێ مەولانا خالدی، هاتیە هنارتن بو گوندێ بەردەسورێ ل ڕوژهەلاتێ کوردستانێ ل سالا 1822 بو خزمەتکرنا ڕێبازا نەقشەبەندی، بەلێ ل پشتی مرنا عەبدولایێ

مامێ وی، ئەو بەرەف گوندێ نەهرێ چویە، ناسینا سەید تەهای بو مەولانا خالد هەر ل سەر دەستێ مامێ وی سەید عەبدولای بوویە (پی رەش، 1980: 25) (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 19 - 22).

پشتی وەرگرتنا نوینەرایەتیا بنەمالا نەهریان و تەریقەتا نەقشەبەندی ژلایێ سەید تەهایێ نەهریڤە، كو هەلگرێ چەند ناسناڤێن جودا بو وەك (سەید تەهایێ مەزن، شێخ تەها، تەهایێ ئێكێ) بوو (رێبین سەعید مەلا، 2016: 30)، ئێدی نەهرێ ل سەردەمێ تەهای ژبلی گێرانا رولێ ئولی روەلەكێ سیاسی ژی گێرا (جرجيس فتح الله، 2001: 108)، ژلایێ ئاینی هەروەك دیرهاتنێن خودا عەباس میرزایێ برایێ ناسرەدین شاهێ قاجاری(1848-1896) دیاردكەت، سەید تەهایێ نەهری ژمەزنترین سوفیێن نەقشەبەندی بویە(عباس ميرزا ملك ارا، 1361: 153)، د ماوەیەكێ كورت دا نەهرێ بویە ناڤەندا زانست و حیكمەتێ، و هندەك گوهۆرین د باوەریا نەقشەبەندیان داكرن، ئەڤ چەندە بو ئەگەر جوره جوداهیەك د خانەقایا نەهرێ دا دروست ببیت ژ لقێن دی یێن نەقشەبەندی، بەلێ ئەڤ چەندە ب رامانا جودابونا نەهرێ ژ خالدیە نەبو، بەلكو ل پشتی مرنا سەید تەهای شێخێن نەهری یێن د پاشدا هاتین، بەردەوام د موهرا خودا ناڤ و نیشانێ (خالدی موجەددی نەقشەبەندی) بكارئینایە (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 19 - 22)، بەلكو ئەڤا سەید تەهای ئەنجام دای جوره رێبازەكا سوفیگەریا ئاینی بویە، ل سەر دەمێ وی زێدەتر بنەمالا نەهریان پێگەهێ خۆ بهێز ختسیە، ب تایبەت دبابەتێ پێگەهاندنا مورید و زانایێن پایەبەرز، كو ژ ناوچەیێن جوداجودا بەرێ خۆ ددا نەهرێ (بابە شێخێ مەردوخ روحانی، 2011: 408)؛ (سینان هاكان، 2012: 354).

سەید تەها ل ناوچەیەكا زورا بەرفرەه كاریگەریا خۆ هەبویە، و موریدێن وی گەهشتینە نێزیكی 10000 كەسان (ن. أ. خەلفین، 2017: 82)؛ (Seid VEROJ, 2019: 73)، دیسان ئیجازەیێن شێخایەتێ پێشكەش كرینە، و چەندین زانایێن ئولی ل ژێر پەروەردەیا وی دەستیرێن شێخایەتی وەرگرتینە، بۆ میناك شێخ عەبدورەحمان بارزانی كو ب شێخ تاجەدین ناسیارە، ل پشتی وەرگرتنا ئیجازا شێخایەتی هنارتیە دەڤەرا بارزان و پێگەهێ خۆ خورتكریە، ب ڤێ چەندێ دیار دبیت شێخێن بارزان ئیجازەیا شێخایەتێ ل سەردەستێ تەهایێ نەهری وەرگرتیە (دیار غریب، 2019: 334 - 335)؛ (Dennis Dargul, 2019: 161). هنارتنا شێخ عەبدورەحمان بارزانی ژلایێ سەید تەهایڤە و دامەزراندنا وی ل گوندێ بارزان، ب مەرەما رێگریكرن بوو ژ حەزێن بەرفرەه خوازێ ژلایێ ئاغایێ زێباریاڤە نیعمەت ئاغای ل نیڤا چەرخێ نوزدێ، كو ل وی دەمی ئاغایێ زێباریا نیعمەت ئاغا دهاتە پشتەڤانیكرن ژ لایێ والیێ موسل حلمی پاشا (1850-1857) (ویلیام ایغلتون، 2006: 44)؛ (گوران سەلام، 2004: 40).

دوو: رولێ سیاسی

أ ـ پەیوەندیێن دەرەكی

سەید تەها ناڤ و دەنگیا وی زوربو، بەلكو تا ستەمبول ناڤداریا وی بەلاف ببوو، سولتان مەحموودێ دووێ (1808 ـ 1839) دیاری ژبوی سەید تەهای هنارتینە، هەرچەندە وەك دهێتە دیاركرن سەید تەهای ئەڤ دیاری وەرنەگرتینە، بەلێ ئەڤ چەندە رامانا وێ چەندێ نادەت كو سەید تەهای پشتەڤانیا دەولەتا عوسمانی نەكریە، بەلكو دشەرێ روسی ـ عوسمانی دا ل سالێن 1829-1830 دا سەید تەهای ل دژی روسیا و پشتەڤانیا عوسمانیان فەتوایا جیهادێ دەركریە و پشتەڤانیا دەولەتا عوسمانی كریە (موفید یوكسەل، 1999: 41)؛ (موجتەبا بورزوویی، 2005: 61).

ژلایەكێ دویڤە، ل سەر دەمێ سەید تەهایێ نەهری، پەیوەندیێن نەهریان دگەل دەولەتا قاجاری گەهشتنە ئاستەكێ زور باش، سەید تەهای بەردەوام هاتن وچون بو كوچكا شاه محەمەد حەسەن قاجار (1834 ـ 1848) ل تهران دكر (عەلی خان گونە خان ئەفشار، 2007: 23)؛ (امیر چهره گشا، 1396: 16) شاهێ قاجاری پێشوازیەكا باش ل وی دكر، و ل سالا 1836 دەست دا دانا دیاریان و حەفت گوند ل ناوچەیێن میرگەوەر[10] پێشكەشی سەید تەهای كرن، بو دابینكرنا خەرجیێن خانەقایێن سەید تەهای (Enver Yalçın, 2021: 41)؛ (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 414).

خۆ نێزیككرنا شاهێ قاجاری ژ سەید تەهای ڤەدگەریت بو چەندین ئەگەران چ ئاینی بن یان سیاسی، ژلایێ ئاینی و جڤاكی سەید تەهای كاریگەریەكا باش ل سەر خێزانا محەمەد شاهێ قاجار هەبوو ئەوا ب ناڤێ خەدیجە خانم، كو دبو دەیكا عەباس میرزایێ كورێ محەمەد شاهی، چونكە خەدیجە خانم كچا یەحیا خانێ چەهریق بو، كو ژ میرێن هەكاری بوون و خۆ دگەهاندە بنەمالا هاشمیان باپیرێ پێغەمبەری، دریبازێ دا خودانایە ژ موریدێن نەقشەبەندی و موریدێن سەید تەهای بوون، ئەڤ

چەندە بوو ئەگەر كو بنەمالا نەهريان گرەنتيا ئاسايشا خۆ بكەن ل هەريمێ (على اكبر سرهەنگ، 2013: 19 - 20)؛ (نەوشێروان مستەفا ئەمین، 2005: 154).

شازادە عەباس میرزایێ كورێ محەمەد شاهێ قاچاری، دەربارەی ئەگەرێ گرنگیپێدانا بابێ وی ب سەید تەهای دبیرهاتنێن خودا ددبێژیت: "سەید تەها كەسایەتیەكێ مەزنێ نەقشەبەندی بوو، خودێ ژێ رازی محەمەد شاهی بەردەوام ئاگەهـ ژێ هەبوو، چەندین گوند و زەڤی وخەرجیێن تەكیایێن وی پێ هاتبوو دان، هەمی سالان كومەكا دیاریان بو دهاتنە فریكرن، ئاخفتنا وی دناڤ كوردان دا یا ئێكلاكەر بویە، زورجاران ئەز بانگهێشت دكرم و تەندروستی وپاراستنا من بو وی یا گرنگ بویە، دایكا من د رێبازێ دا موریدا وی بویە" (عباس میرزا ملك ارا، 1361: 153).

گرنگیپێدانا محەمەد شاهێ قاچاری بتنێ ژبەر پێگەهێ ئاینی یێ سەید تەهای نەبوو، بەلكو شاه و بەرپرسێن قاچاری پێگەهێ سیاسی وجڤاكی یێ سەید تەهایێ نەهری دزانی كو خودان هژمارەكا زورا موریدان بوو دناڤ سنورێ هەردوو ولاتان دا هەیە (موجتەبا بورزوویی، 2005: 153)، دیسان هژمارەكا زورا هوزان دناڤ خاكا ژێر دەسەلاتا قاچاریان پشتەڤانیا سەید تەهای دكرن، ئەڤجا شاهێ قاچاری مەترسیا وێ چەندێ هەبوو روژەكێ ل دژی دەسەلاتا وی بهێتە بكارئینان (MEHMET FIRAT KILIÇ, 2003: 43)، زێدەباری شاهێ قاچاری هەول دایە مفای ژ ڤێ هێزا جڤاكی یا سەید تەهای ببینیت، ئەگەر پێویست كر ل دژی دەولەتا عوسمانی بكاربینیت (یوسف بیگ بابا پر و مسعود غلامیە، 1390: 14).

ئێك ژ پەیوەندیێن دی یێن سەید تەهایێ نەهری، پەیوەندیكرن و پشتەڤانیا وی بوو، بو رێبەرێ بزاڤا رزگاریخواز ل داغستان و قەفقازیا (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 397) شێخ شامل داغستانی[11]، ب تایبەت ل پشتی سالا 1850كو ب گەرمی هەولا دروستكرنا پەیوەندیان كریە، و ئەڤ چەندە بویە ئەگەرێ پەیدابونا مەترسیەكا مەزن ژلایێ ولاتێن بیانی ب تایبەت روسیا، چونكە روسیا هەولدانێن مەزن دكر كو كورد بنە لایەنگرێن وێ (محەمەد حەمە باقی، 2000: 53)؛ (رێبین سەعید مەلا، 2016: 32)، ب پێتڤی دزانی ل قەفقاس سەرهلدانەك پەیدا ببیت ل دژی شێخ شامیل، چونكە بەرپرسێن روسیا ئاگەهداربوون ژخو نێزیككرنا شێخ شامیل ژدەرەبەگ و شێخێن كوردان، ئەڤ چەندە د نامەیەكا قونسلێ روسیا ل تەبریز(ن.ڤ.خانیكوڤ)دا ل سالا 1850بو (چیریكوڤ) نینەرێ روسیا د لیژنەیا دەستنیشانكرنا سنورێ عوسمانی و قاچاری دا، دیاردبیت دەمێ دڤێسیت: كو شامیل ژ سالا 1846 وەرە مژیلی گرێدانا پەیوەندیانە دگەل كوردێن سونی ل داغستان، و دیسان دیاركر سەید تەهایێ خودانێ (10000) موریدان، دوستایەتیەكا باش دگەل شێخ شامیل دا هەیە(هەستیار محەمەد عەلی سەید محەمەد، 2009: 54)؛ (ن. أ. خەلفین، 2017: 81 – 82)، بەرامبەر هەڤكاریا سەید تەهای، شێخ شامیل دیاری پێش كەشی سەید تەهای دكرن (MEHMET FIRAT KILIÇ, 2003: 88).

پشتەڤانیكرنا سەید تەهای ل شورەشا شێخ شامیل ژچەندین ئەگەران بویە، بو میناك هەبونا هژمارەكا زور یا موریدێن سەید تەهای ل داغستان و د بەرامبەردا هەبوونا موریدێن شێخ شامیل ل ناڤەندێن كوردان (واحد عمر محی الدین و عبدالرحمن كریم درویش، 2014: 348)؛ (موجتەبا بورزوویی، 2005: 61)، دیسان بەرفرەهبوونا دەسەلاتا زلهێزێن بیانی وەك روس و ئنگلیز و فرەنسی و مسیونێرێن وان، بونە ئەگەر سەید تەها هژمارەكا چەكداران وەك پشتەڤانی بو شێخ شامیل بهنێریت (مارتن وان بروینسن، 1398: 148)؛ (محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپول)، 2004: 35/ 180).

ئێك ژ كارێن دی یێن سیاسی و لەشكەری یێن سەید تەهای، ئەوژی راگەهاندنا جیهادێ بوو ل دژی روسیا، د جەنگێ قرم دا[12] ل سالا 1853، كو تێدا سەید هەول دا، نە بتنێ كوردێن ژێر دەسەلاتا عوسمانی، بەلكو كوردێن ژێر دەسەلاتا قاچاریان ژی ل دژی روسیا و پشتەڤانیكرنا عوسمانیان هان بدەت، بەلێ ل پێشیا سەرهلدانا جەنگێ قرم سەید تەها ل سالا 1853 كوچا دوماهیێ دكەت (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 397)؛ (Enver Yalçın, 2021: 33).

ب – پەیوەندیێن ناڤخویی

گوهۆرینا گرنگ یا ل سەر دەمێ سەید تەهایێ نەهری پەیدابووی،ب تنێ گرنگی ب لایەنێ ئاینی نەدا بەلكو گرنگی ب لایەنێ سیاسی ژی دایە ، ب تایبەت ژ لایەنێ پەیوەندی بەستن دگەل دەستهەلاتدار و میر و سەروك عەشیرەتێن وی دەمی (رێبین سەعید مەلا، 2016: 30)، سەید تەها وەك بالیوزێ ئاشتیێ دناڤ سەروك عەشیرەتێن كوردان دا دهاتە دیتن، هەرچەندە هەلویستەكێ توند بەرامبەر بلاڤەبوونا شیعەگەریێ هەبوو ل ناوچەیێ، ئەڤ هەلویستێ وی ژلایێ جهـ نشینێن

وی هاتە دوماندن، ل سالێن چلان یێن چەرخێ نوزدێ، دەستهەلاتا سەید تەها ژلایێ هێزیڤە ل پشتی دەسەلاتا سولتانێ عوسمانی و میرێ هەكاری دهات(Enver Yalçın, 2021: 31 - 32) . دبیت ئەڤ پێگەهێ خوسەید تەهای ژ سولتانێ عوسمانی وەرگرتبیت.

سەید تەها د پەیوەندیێن خودا دگەل میر و سەروك هوزێن كوردان دا گرنگیەكا تایبەت دابویێ. ئێك ژ پەیوەندیێن وی، هەولا چارەسەركرنا ئالوزیا دناڤبەرا ئیسماعیل پاشایێ دووێ میرێ میرگەها بادینان[13] و والیێ موسل محەمەد ئینجە بیرقدار(1835 – 1844) بوو، ل سالا 1842 سەید تەهای ل دیف داخوازا والیێ موسل نامەیەك بو ئیسماعیل پاشایێ بادینان هنارت، و تێدا داخواز ژێكر ئالوزی ب دوماهیك بهێن، دبەرسڤا ناما وی دا ئیسماعیل پاشایێ گوت ″ ناما هەوە سەبارەت داخوازا حەزرەتا والیێ موسل بو ئاشتیێ... گەهشتە مە، بەلێ ل لایێ هەوە یا ئاشكرایە... كو دەولەتا بالا فەرمان بو هندێ دەركریە ئامێدیێ بێخنە ژێر دەسەلاتا مە... ئەز ب ئاشتیێ رازیمە، بەلێ چ جورە ئاشتیەك؟" هاتیە ڤەگوهاستن ژ: (سینان هاكان، 2012: 158).

دیارترین پەیوەندیا سەید تەهای دگەل میرێن كوردان، پەیوەندیكرن بو ب میر بەدرخان پاشای (1821 ـ 1847) میرێ میرگەها بوتان بوو، دماوێ سەرهلدانا وی دا ل سالا 1842، سەید تەها وەك شیرەتكاربوو (یڤگینیائی ڤاسیلیەڤا، 2018: 113)؛ (جرجیس فتح الله، 2001: 43 – 44)، مارتن ڤان برونسن ئاماژێ ب هێرشا بەدرخان پاشای دا بو سەر نەستوریێن مەسیحی ل سالا 1843ل باكورێ روبارێ زێی مەزن ل دەڤەرا هەكاری دكەت [14]، ژبلی ئەگەرێ ئاژاوەگێریا (مسیونێر – مبشر)یێن بیانی و تێكدانا پەیوەندیێن كورد و مەسیحیان، بەلێ سەید تەها ب ئەگەرەكێ سەرەكی د دانا د هاندانا كوردان ل دژی مەسیحیان، كو سەید تەها ل وی دەمی دەسەلاتەكا ئێكجار زور هەبوویە (مارتن ڤان برونسەن، 2003: 156)، بەلێ هندەك ژێدەر دژایەتیا سەید تەهای ڤەدگەرینن بو پێشڤەچونێن روسیا ل ناوچەیێن كوردی، دیسان دژایەتیا روسیا بو سەید تەهای ب بەردەوامی، زێدەباری زوربوونا مسیونێرێن بیانی و پروپاكندێن وان ل دژی كوردان (MEHMET FIRAT KILIÇ, 2003: 44)، هەروسا ل سالا 1843 ولاتێن بیانی هەول دا مسیونێرێن بیانی یێن نوی بینە ناوچەیێن كوردی، سەرەرای گازیا مارشمعونی (ئورهام)[15] ژ نەستوریان[16] كو ئاشوریێن مەسیحی نە بۆ بەشداریكرن دشەرێ ل گەل كوردان(Murat Gökhan DAIYAN , 2012: 105). ئەڤ چەندە بونە ئەگەر ل ناوچەیێن كوردی خەلك ل دور شێخێن نەقشەبەندی خرڤەبن، و شێخێن نەقشەبەندی ل وی دەمی دناڤ كوردان دا وەك ئالا هەلگرێن پاشڤەبرن و پوچەلكرناپروژێ مسیونیر و كارێگەریا بیانیا دهاتنە تەماشەكرن، دیسان خەلكێ دەڤەرێن كوردی ژبوی پاراستنا ئاینێ خۆ ل دەوروبەرێن شێخان خرڤەبوون، و پێگەهێ شێخان دناڤ كومەلگەهێ كوردی خورت ببوو (حسێن مەدەنی، 2018: 64).

پشتی بریارا ب ناڤەندیكرنا دەولەتا عوسمانی ژلایێ سولتان مەحموودێ دووێ (1808 ـ 1839)، و بەردەوامیدان ل سەر دەمێ دەسەلاتا سولتان عەبدولعەزیز (1839ـ 1868)، بو ئەگەرێ نەمانا میرنشینێن كوردی یێن نیمچە سەربەخو، نەمانا دەسەلاتا میرێن كوردان وهاتنە پێشا دەسەلاتا شێخان، گوهۆرینا رولێ ئاینی زێدەتر بەر ب رولێ سیاسی ژێ پەیدابوو، ژ وان شێخان سەید تەها بو هێزەكا مەزن ل كوردستانێ (مارتن وان بروینسن، 1398: 148)، ب تایبەت پشتی شكەستنا میرگەها بوتان و دویرئێخستنا میر بەدرخان پاشای ل سالا 1847، ڤەگەریانا مالباتا سەید تەهای ژ بوتان بەر ب گوندێ نەهرێ ل شەمزینان ل ژێر دەسەلاتا میرێ شەمزینان موسا بەگ، كوشیابوو پاراستنا دەسەلاتا خۆ بكەت هەتا سالا 1849(واحد عمر محی الدین و عبدالرحمن كریم درویش، 2014: 348)، بەلێ پشتی لاوازبون و نەمانا دەسەلاتا میرێ شەمزینی، گو گەلەك جاران د هەلویستێن خودا بەرامبەر سەید تەهای لاواز دەردكەفت، ئێدی دەسەلاتا سەید تەهای زێدەتر لێهات و بو دەسەلاتا ئێكانە ل هەرێما شەمزینان (وجتەبا بورزوویی، 2005: 61).

پشتی نەمان و ژناڤچونا میرگەهێن كوردی ژلایێ عوسمانیان، زورجاران سەید تەها وەك پەناگەهەكێ ئارام لێدهات بو وان میرو دەسەلاتدارێن كورد ئەوێن عوسمانیان هەولا دورخستن و ژناڤبرنا وان دكر، دیاترین نمونە دەروێش پاشایێ برایێ مەحمود پاشایێ میرێ موكسێ بوو[17]، ل دەمێ مەحمود پاشای ل سالا 1847 خو رادەستێ عوسمانیان كری ، دەروێش پاشایێ برایێ وی خۆ گەهاندە سەید تەهایێ نەهری، ب ڤێ چەندێ دەرویش پاشای ب نافێزیوانیا سەید تەهای شیا خۆ ژ دورخستنێ رزگار بكەت (سینان هاكان، 2012: 227).

دیسان پشتی رەڤینا نورللا بەگی میرێ میرگەها هەكاری[18] بو ناف خاكا ئیرانێ و هەولا عوسمانیان بو رازیكرنا دەسەلاتا قاچاری ژبو رادەستكرنا میرێ هەكاری، دانا سوزا ب پاراستنا ژیانا نورللا بەگی ژلایێ عوسمانیان، ل دوماهیێ عوسمانی شیان قاچاریان رازیبكەن، بەلێ سەرەرای وان سوزێن هاتینە دان ژلایێ عوسمانیان، نورللا بەگی هەولدا پەنایێ ببەتە بەر سەید تەهایی و ل گوندێ نەهرێ نیشتەجێ ببیت، ژبو ڤێ مەرەمێ تەهایێ نەهری ل رێكەفتی 12ئادارا 1849 دنامەیەكێ دا، داخواز ژ سەركردێ سوپایێ عوسمانی ل ئەنادول محەمەد رەشید پاشا كر، كو رەزامەندی ل سەر داخوازا میرێ هەكاری بهێتەدان، بەلێ د بەرسڤا ناما تەهایێ نەهری

دا محەمەد رەشید پاشای دیارکر، ئەوێ نەچارە ملکەچیا فەرمانا (دەرگەهێ بلند - باب العالی) بکەت ل سەررادەستکرنا نورللا بەگی، ل دوماهیێ میرێ هەکاری ب نەچاری خۆ رادەستی دەولەتا عوسمانی کر (سینان هاکان، 2012: 274 - 275)؛ (Enver Yalçın, 2021: 32). بەلێ ئەڤ پەنابرنا میرێن کورد بو لایێ سەید تەهای، نیشانا هێزیا پێگەهێ وی یێ سیاسی و جڤاکی ل ناڤچو و دەرڤە بوو.

تەوەرێ دووێ: مالباتا نەهریان ل سەردەمێ محەمەد ساڵح 1853- 1864

محمد ساڵح ل پشتی مرنا برایێ وی یێ مەزن تەهایێ نەهری، دبیتە شێخێ رێبازا نەقشەبەندی ل گوندێ نەهرێ، کو ل دەمێ پێش دا ل گوندێ بەردەسورێ دناف کوردستانا دەسەلاتا قاچاریان دا خزمەتا لقا بەردەسورێ یا رێبازا نەقشەبەندی کریە، سەید محەمەد ساڵح ل باژاروکێ (هومارو – خومارو) هاتیە دونیایێ. وپشتی رێککەفتنا مەزنێن نەهریان و خەلکی، سەید محەمەد ساڵح ژ گوندێ بەردەسورێ بەر ب گوندێ نەهرێ کەفتە رێ، کو ژ لایێ سەید تەهایڤە هاتبو هنارتن بو گوندێ بەردەسورێ (Enver Yalçın, 2021: 33).

ل پشتی ب جه هێلانا گوندێ بەردەسورێ، وەك سەید تەهای دیارکری، کو گرنگیا وێ بۆ ساداتێن نەهرێ کێمتر نەبوویە ژ نەهرێ چ ژ لایێ ئاینی یبیت یان ژلایێ ئابووری بیت، چونکە لقا بەردەسور سەرپەرشتیا گوندێن ژێر دەسەلاتا نەهریان ل کوردستانا ژێر دەستهەلاتا قاچاریان دکر، دیسان خرڤەکرنا باجێ و هنارتنا وێ بولقا نەهرێ لژێر چاڤدێریا لقا بەردەسورێ دا بوویە، ل پشتی ب جه هێلانا بەردەسور سەید محەمەد ساڵح کورێ خۆ سەید نورەدین ل جهێ خۆ دانایە، کو دبیتە دوماهیك شێخێ نەقشەبەندی سەرپەرشتیا لقا بەردەسور کربیت، و مرنا شێخ نورەدین ناڤبەرا سالێن 1888- 1889دا بویە (MEHMET SAKI ÇAKIR , 2016: 40).

سەید محەمەد ساڵح چ ژلایێ ئاینی بیت یان ژلایێ سیاسی هەمان رێبازا سەید تەهای پەیرەو دکر، ژلایێ ئاینی ب هەمان شێوە ل سەر بەلافکرنا بیروباوەرێن نەقشەبەندی بەردەوام بوو، شیا ناڤ بانگیا بنەمالا نەهریان پێشدا ببەت، و هژمارەکا زورا موریدان ل دور خرڤەبوون (وەدیع جوەیدە، 2007: 12)؛ (رێبین سەعید مەلا، 2016: 33)، وەك شێخ عوبەیدولایێ برازایێ وی ئاماژێ پێ کری، ل سەر دەمێ سەید محەمەد ساڵح دەسەلاتا وی ل سەر تەڤایا مورید و مالباتا نەهریان هەبوویە و کەسایەتیەکا ب کاریگەر بویە (MEHMET SAKI ÇAKIR , 2016: 40).

ژ لایەنێ سیاسی، سەید محەمەد ساڵح ب هەمان شێوەێ سەید تەهای پەیوەندیێن خۆ چ دگەل دەولەتا قاچار یان دەولەتا عوسمانی خوش کرن، پشتگیری دا هەردوو ولاتان ل دژی روسیا (محەمەد حەمە باقی، 2002: 51 - 52)، بو مینالك ئێکەمین کاری سەید محەمەد ساڵح ل پشتی وەرگرتنا دەسەلاتێ، راگەهاندنا جیهادێ و پشتەڤانیا دەولەتا عوسمانی بو ل دژی روسیا د شەرێ قرم دا ل سالا 1853، ئەوژی داخوازکرن بوو ژ مورید و لایەنگرێن خۆ چ دناف خاکا قاچاری دا بیت یان دناف خاکا عوسمانی دا بیت، داخواز ژ وان کر ل دژی روسیا دەست بدەنە چەکی، وەك ئەفسەرێ روس ئەڤریانوف دیارکر، بەشداری کرنا سەید محەمەد ساڵح زورا ب باندور بو، کو پێتڤی ب رێککەفتنا روسیا و ئیرانێ هەبوو ل سەر ڤێ بابەتی بویە (MEHMET SAKI ÇAKIR , 2016: 36)؛ (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 397)، ل دوماهیێ روسیا حکومەتا قاچاری نەچارکر ژبو کونترولکرنا چەکدارێن کورد، و سەید محەمەد سالحی دناف خاکا خۆ دەربکەن ل سالا 1853بو ناف خاکا عوسمانی، ب ئێکجاری و رێنەدان ب ڤەگەرا وی، ب ڤی رەنگی بزاڤا وی ڤەمراند (هەستیار محەمەد عەلی سەید محەمەد، 2009: 56)؛ (MEHMET FIRAT KILIÇ, 2003: 42).

بوچون ل سەر سالا کوچا دوماهیێ یا سەید محەمەد ساڵح دجودانە، هند ژێدەر ئاماژێ ب سالا 1863 دکەن و هند ژێدەرێن دی سالا 1864، و بەشەك دی سالا 1865 دەست نیشان دکەن، بەلێ یا ژهەمیان راست تر سالا 1864 بوو، چونکە نیزیکترین ژێدەر بو ڤێ بوچونێ شێخ عوبەیدولایێ برازایێ سەید محەمەد سالحە، کو ئەو سالا 1280مشەختی د بەرهەمێ خویێ ئەدەبی دا ئەوێ ب ناڤێ (تحفه الاحباب) دا دیاردکەت، کو دبیتە سالا 1864زایینی (شێخ عبیداللە نهری، 1398: 143).

تەوەرێ سێێ: شێخ عوبەیدولا و دەسپێکا هزرا نەتەوەیی 1865- 1883

ل پشتی مرنا سەید محەمەد سالحی ل سالا 1864، برازایێ وی شێخ عوبەیدولایێ نەهری دبیتە جهـ گرێ وی[19] و وەك ئاماژپێ دهێتە كرن شێخ عوبەیدولایێ نەهری كەسایەتیەكا نەتەوەیی و ئایینی هەبوویە، ژلایەكی وەك سەركردەیەكێ نەتەوەیی دەركەفتیە و ژیانا خۆ بو نەتەوایەتیا كورد تەرخان كریە، و ژلایەنێ دی وەك موسلمانەكێ ژ خودێ ترس، هەولدایە ئیسلاما راست و رەوان ل سەرانسەری ولاتی دا جێ بەجێبكەت (گوران سەلام، 2004: 141)؛ (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 359).

دەسەلاتا شێخ عوبەیدولایێ نەهری ژلایەنێ سیاسی و ئایینی سنورەكێ بەرفرەهـ بخوڤەگرت، دەسەلاتا وی هەر ژ باژێرێ وانێ ل كوردستانا ژێر دەسەلاتا عوسمانیان تاكو باژاروكێ بوكان ل ژێر دەسەلاتا قاچاریان درێژ بوو (MEHMET SAKI ÇAKIR , 2016: 52)، بەلكو زوربەیا وان ناوچەیان كەفتنە ژێر دەسەلاتا شێخ عوبەیدولای كو ل پێشیێ ل ژێر فەرمانرەواییا میرگەهێن هەكاری، بوتان، بادینان ل ناڤ خاكا عوسمانیان،و میرگەها بابان ل ژێر دەسەلاتا قاچاریان دا بوون (ودیع جویدة، 2013: 12)، ئەڤ هێزا شێخ عوبەیدولای هەی چەندین هوكار هەبووینە، مینا نەمانا میرگەهێن كوردی ل نیڤا دووێ ژ سەدێ نوزدێ كو دوماهیك میرگەها بابان بوو ل سالا 1851 ژناڤچبوو، و ئەڤ چەندە بو ئەگەرێ پەیدابونا بوشاییەكا سیاسی، گەلێ كورد فەرمانبەرێن عوسمانی ب بێگانە دزانین،و سەروك هوزێن كورد نەشیان وێ بوشاییێ پربكەن، ئەڤجا بو ئەگەر شێخێن تەریقەتا نەقشەبەندی ببنە پەناگەهەك بو گەلێ كورد، شێخ عوبەیدولا ل ڤی دەمی كارێگەرترین كەسایەتی بو ب ڤی رولی رابویە (محەمەد حەمە باقی، 201، 5)؛ (حسین مەدەنی، 2018: 162 – 163)، گەلێ كورد تەماشەی شێخ عوبەیدولای دكر وەك دیارییەكا خودایی (كریس كوچیرا، 2006: 18)؛ ودیع جویدة، 2013: 12)، دیسان ئەگەرەكێ دی هەبوو ئەوژی مرنا شێخ عوسمان سیراجەدین ل دەڤەرا سولەیمانیێ سالا 1866 بوو ، یاكو رێك خوشكری شێخ عوبەیدولا ببیتە مەزنترین شێخێ تەریقەتا نەقشەبەندی (وەفایی، 2010: 12).

پێگەهێ سیاسی و ئایینی یێ شێخ عوبەیدولای زورتر گەشە دكەت پشتی پەیدابونا شەرێ روسی ـ عوسمانی ل سالێن 1877 ـ 1878، هەرچەندە شێخ عوبەیدولای ب ناڤێ جیهادێ و ب لەشكەرەكێ زور كێم كو د گەهشتە سێ سەد كەسان بەشداری ل دژی روسیا كر ، بەلێ ل دەمێ بەشداریكرنێ دبیتە سەروكێ وان هەمی كوردێن بەشداربوی كو دگەهشتنە 5000 چەكداران (رەسول هاوار، 2000: 322)، ئەڤ چەندە بو مفایەكێ سیاسی بو شێخ عوبەیدولای ب تایبەت پشتی خۆ ژ شەری ڤەكێشای و ڤەگەریایە نەهرێ،ب بیانویا پشتەڤانی نەكرنا دەولەتا عوسمانی بو كوردان ژلایێ لەشكەری. دیسان شێخ زورتر دناڤ مللەتێ كورد دا هاتە ناسكرن،و زێدەباری هشیاریەكا سیاسی یا باشتر ل دەڤ وی پەیدابوو، هەروەسا ئاگەهداری ناڤخوییا دەولەتا عوسمانی و لاوازی و گیروگرفتێن وێ بوو، هەروەسا بارودوخێ كوردان ژلایێ جڤاكی و ئابووری و دەردەسەریێن كوردان باشتر بو وی رون بوون،دیسان شێخ عوبەیدولا شیا ب رێیا ڤێ بەشداریێ هژمارەكا باش ژچەكی ب دەست خۆ بێخیت، كو بو ئەگەرێ خورت بوونا پێگەهێ وی ژلایێ لەشكەریڤە ل كوردستانێ (نەوشێروان مستەفا ئەمین، 2005: 189).

شێخ عوبەیدولایێ نەهری دهێتە هژمارتن ب دامەزرێنەرێ ناسیونالیزما كوردی , باوەریا وی ئەو بویە كو تاكە دەرمانێ دەردەسەریێن مللەتێ كورد، دامەزراندنا كوردستانەكا سەربەخویە، كو هەردوو كوردستانێن ژێر دەسەلاتا عوسمانی و قاچاریان بخوڤە بگریت (كریس كوچیرا، 2006: 19)، ئەڤ چەندە زورتر د شورەشا 1880 دیاردبیت، دەمێ شێخ عوبەیدولای سنورێ دەستكردێ عوسمانی و قاچاریان دەربازكر، و شورەشێ ناوچەیەكا زور بەرفرەهـ بخوڤە گرت، تاكو وی رادەی نەهرێ ببوو ناڤەندا كوردایەتیێ ل وی دەمی (پی رەش، 1980: 32)؛ (Dennis Dar gul, 2019: 168).

شورەشا 1880 ب سەروكاتیا شێخ عوبەیدولای دهێتە دەست نیشانكرن وەك دەسپێكا بزاڤا نەتەوایەتی، ئەڤ چەندە ڤەدگەریت بو وان جڤین و نامەێن شێخ عوبەیدولای دگەل كەسانێن بیانی و ناڤخویی ئەنجام داین، بو میناك ل 25 ئەیلولا 1880 دنامەیەكێ دا بو دكتور كوچەران كو بزیشك و مسیونێرەكێ مەسیحی بوو ل دەڤەرا ئورمیە[20] دنڤێسیت و دبێژیت: ((گەلێ كورد كو زێدەتر ژ 500 هەزار بنەمالان پێكهاتیە، مللەتەكێ تایبەتە و ئاینێ وان ژ ئاینێ جێوازە، یاسا و نەریت و رەوشتێن خۆ یێن تایبەت هەنە، دناڤ هەمی نەتەوان دا ب نەتەوەیەكێ زیان بەخش و مەژی هشك ب ناڤ دكەن، ... بلا بو هەوە یا رون بیت ئەڤ هەمی سیفەتێن خراب ژلایێ كاربەدەستێن عوسمانی و ئیران بێ بنەما بو كوردان هاتینە ڤەهاندن...)) (جەمال میرزا عەزیز، 1999: 84 - 85)؛ (گوران سەلام، 2004: 247)، دكتور كوچەران ل پشتی جڤینا دگەل شێخ عوبەیدولای ل هەمان سال دیاركریە، ئارمانجا شێخ عوبەیدولای هەموو هەرێمێن كوردان ل دور خۆ كومڤە بكەت و كوردستانەكا ئێككگرتی ئاڤا بكەت (Baran ZEYDANLIOĞLU, 2021: 11 - 16)، كو پایتەختێ وی باژێرێ موسل بیت (ن. أ. خەلفین، 2017: 139)؛ (محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپول)، 2004: 17).

هەروسا قونسلێ بریتانی ل تەبریز (ئابوت - Abut)، دەربارەی بوچونێن نەتەوەیی یێن شێخ عوبەیدولای دبێژیت: ((شێخ عوبەیدولا جودایە ژ تورك و فارسان...)) (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 51)، دیسان (ئابوت) دنامەیەكا خودا بوو بەرپرسەكێ بەریتانی ب ناڤێ كلیتون ل وانێ، شێخ عوبەیدولا دیار دكەت كورد نەتەوەیەكێ جودایە ژ تورك و فارسان (محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپول)، 2004: 27)، ئەڤان هەردوو كەسان دایە دیاركرن كو ئارمانجا شێخ عوبەیدولای پێكئینانا كوردستانەكا سەربخویە لژێر دەسەلاتا وی (ودیع جویده، 2013: 205).

زولم و ستەما دەولەتا قاچاری و عوسمانی لسەر مللەتێ كورد روژ ب روژ زێدەتر لێدهات ل هەمی دەڤەرێن كورد نشین ، لەورا زوربەیا كوردان ل دور شێخ عوبەیدولای خرڤە بوون و ببوو جهێ ئومێدا كوردان، هەر ئەڤ چەندە بویە ئەگەر كەسانێن وەك وەفایێ هوزانڤانێ كورد ل دەڤەرا مهاباد، بو دەمەكێ درێژ بوویە سكرتێرێ عوبەیدوللای [21] ، و لوردكێرزنێ[22] كو وەزیرێ دەرڤەیێ بەریتانیا دناڤبەرا سالێن 1919 - 1924 و ئابوتێ قونسلی بریتانی ل تەبریز دبێژن، روژانە (500 - 1000) كەسان ژ هەمی توێژان ل كوچكا شێخی دبونە مێڤان (محەمەد حەمە باقی، 2000: 6)؛ (واحد عمر محی الدين و عبدالرحمن كريم درويش، 2014: 351).

مەزنترین كارێ شێخ عوبەیدولای ئەنجام دای و گومان ل سەر نەتەوەیی بونا وی نەهێلای، كومبوونا گوندێ نەهرێ بوو ل تەموزا 1880، كو زێدەتر ژ دوو سەد سەروك هوز و مەلا و مەزنێن كورد تێدا ئامادەبوون، شێخ عوبەیدولای گوتارەكا دیروكی تێدا خواند، هەروەسان د گوتارا خودا دبێژیت " 550 سالان بەریا نوكە ئیمپراتوریەتا عوسمانی هاتیە دامەزراندن، عوسمانیان ب رێكێن نە مەشروع دەسەلات گرتە دەست، ل پاش 400 ـ 500 سالێن حوكمرانیێ دەست ژ دینێ ئیسلامێ هەلگرت و رێكا كوفرێ گرت... تاكو دەم دهێت زێدەتر نزیكی هەلوەشیانێ دبیت ..." (صالح محمد امین، 1992: 158). یسان دهەمان گوتارا خودا گوت "كورێن منێن خوشتڤی، دڤێت گوهداریا باب و باپیرێن خو بین، ئێدی بەسە ونابیت بارێ زولم بەندایەتیا توركان هەلبگرین،پێتڤیە ئەم خو رزگار بكەین، نەك ب تنێ ئەم كوردێن ل توركیا عوسمانی، بەلكو پێتڤیە برایێن خو ێن كورد ل ئیرانێ ژی ژڤان هەردوو حكومەتێن ئاستەنگ د رێیا پێشكەفتنا مەدا رزگار بكەین" (صالح محمد امین، 1992: 158).

شێخ عوبەیدولای هەولا بدەست خستنا پشتەڤانیا ولاتێن بیانی ب تایبەت بریتانیا و روسیا كرن، بەلێ ڤان ولاتان پشتگیری نەدا شێخ عوبەیدولای، بەلكو بەردەوام بوون ل سەر پشتگیریا شاهێ قاچاری ل دەمێ پەیدابونا شورەشا 1880ب سەروكاتیا شێخ عوبەیدولایی ل ناف خاكا ئێرانێ (عەزیز شەمزینی، 2006: 120 - 121)؛ (نەوشێروان مستەفا ئەمین، 2005: 189 – 190)، هەردوو حكومەتێن عوسمانی و قاچاری دگەل بالیوزێن ولاتێن بریتانیا و روسیا، گومانا وێ چەندێ نەما كو شێخ عوبەیدولای پلانا دامەزراندنا كوردستانەكا سەربەخو جودا ژ عوسمانی و قاچاریان هەیە، ئەڤ چەندە دنامەیەكا شێخ عوبەیدولای بو ئیقبال دەولەیێ حاكمێ ئورمیێ دیار دبیت (مارتن وان بروینسن، 1398: 149)؛ (Baran ZEYDANLIOĞLU, 2021: 51)، ل رێكەفتی 15 ئەیلولا 1880، دەمێ دبێژیت "... بێگومان حكومەت ئاگادارە كو 500000 خێزان ل كوردسانێ هەنە ب رەعیەتێن تورك و ئیرانیڤە. ژبەركو تاكو نوكە هیچ لێكولینەكا رژد ل سەر دوخێ كوردستانێ نەهاتیە كرن، هەمیشە خەلكێ وێ ب پیسترین شێوە هاتینە ل قەلەم دان... ژبەر ڤێ بارودوخی، كوردێن ل ئیران و توركیا بریار یادای ئێك بگرن و دەولەتەكێ پێك بینن..." (جەمال میرزا عەزیز، 1999: 87 - 88).

پشتی شكەستنا شورەشا سالا 1880، دەولەتا عوسمانی ل ژێر گڤاشتنێن بەردەوام یێن قاچاری و روسیا و بریتانیا، شێخ عوبەیدولای دگەل سەد كەسان ژ مالباتا وی بو باژێرێ مەكەهێ دویردئێخن و هەر ل سالا 1883 ل باژێرێ تائیف ل حیجازێ دمریت. تاكو سالا 1895 رێ ب ڤێ مالباتێ ل ژێر سەرپەرشتیا كورێ شێخ عوبەیدولای، عەبدولقادری دهێتە دان ڤەگرن ب مەرجێ ل ستەمبول ئاكنجی بن (Hüseyin Siyabend Aytemur, 2020: 855 - 860).

ئەنجام

- دەسەلاتا ئایینی یا پەرفرەه ل كوردستانێ مالباتا نەهریان و بو دەمەكێ درێژ، بوویە رێخوشكەر بو شێخێن نەهریان ببنە پێگهورێ دەسەلاتا میرنشینێن كورد پشتی شكەستنا ڤان میرنیشینا ل سەر دەستێ عوسمانیا ل نیڤا چەرخێ نوزدێ.

- رولێ شێخێن نەهری د چەند قوناغان دا دەربازبویە و ئەڤ رۆلە نەك رۆلەكێ ئایینی بوو بەلێ رۆلەكێ جڤاكی و سیاسی ژی بوو ژبەر دەستهەلاتا وان یا بەرفرەھ، و د قوناغا ئێكێ دا و تاكو ل دوماهیا سەردەمێ سەید عەبدولایێ مامێ سەید تەهای ل چاریكا ئێكێ ژ سەدێ نوزدێ، زێدەتر شێخێن نەهریان رولەكێ ئاینی و جڤاكی ئەنجام دایە.

- ل سەردەمێ سەید تەهایێ نەهری، قوناغا دووێ دەست پێدكەت، و ژ بلی رولێ ئاینی وجڤاكی، ئێدی شێخێن شەمزینان رولەكێ سیاسی ژی دبینیت، ئەوژی ب گریدانا پەیوەندیان چ دگەل میرێن كوردان بیت یان خوشكرنا پەیوەندیان بیت دگەل هەدوو دەولەتێن عوسمانی و قاچاری.

- هاتنا شێخ عوبەیدولایێ كورێ سەید تەهای بو سەر دەسەلاتێ ، دەستپێكرنا قوناغا نوی بوو، ئەوژی هەست پێكرن ب ئێش و ئازارێن مللەتێ كورد بوو ژلایێ شێخ عوبەیدولایی، و بزاڤا وی ل دژی قاچاری و عوسمانیان ل سالا 1880 ب دەسپێكا پەیدابوونا هەستێ نەتەوەیی ل دەڤ كوردان دهێتە ل قەلەم دان.

پەراوێز:

(1) ناڤ ئینانا سادات بو مالباتا نەهریان ڤەدگەریت بو وێ چەندێ، كو ئەڤ مالباتە خو دگەهینە مالباتا پێغەمبەرێ ئیسلامێ (سلاڤێن خودێ ل سەر بن)، ودیسان پەیڤا شێخ ژی ب ساداتێن نەهرێ دهاتە گوتن ژ ئەگەرێ خو گوهاندنا وان ب شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی: (MEHMET SAKI ÇAKIR, 2016: 81)

(2) گوندێ نەهرێ یا نێری: گوندەكە دكەڤیتە باشورێ روژهەلاتێ كوردستانا باكور، ژلایێ كارگێریڤە سەر ب قەزایا شەمزینانە ل پارێزگەها هەكاری ل توركیا و دكەڤیتە نزیك سنورێ عیراق و توركیا، و ل روژهەلاتێ رووبارێ زێێ مەزن، بو پتر پێزانین بنێرە: (ئەمین بوز ئەرسەلان، 2010: 274)؛ (تحسين ابراهيم الدوسكى، 1999: 73).

(3) شێخ عەبدولقادرگەیلانی (1077 ـ 1166): كورێ محەمەد محیەدین موسایە، ل گوندێ نایف ل ناوچەیا گەیلانا باشورێ دەریاچەیا قەزوێن ژ دایك بویە، ل گەنجاتیا خو بو مەرەما وەرگرتنا زانستی بەرەڤ بەغداد چویە، پشتی وەرگرتنا زانستێن ئولی و تێكەلیەكا باش یا زانایێن ئولی پەیدا كریە، شێخ عەبدولقادر ب دامەزرێنەرێ رێبازا قادری یا سوفیگەری دهێتە نیاسین، هەر ل باژێرێ بەغداد ل سالا 1166 كوچا دوماهیێ كریە، بو پتر پێزانینان بنێرە: (عبدالرزاق الكيلاني، 1994).

(4) من ئاریشە نینە كو بابێ من بەرەڤ گوری چووی   ئەز دێ تەحەمولا ڤێ دویركەفتنێ كەم، لێ زاروك تەحەمول ناكەن.   مادەم ئەزژ بنەمالا حوسەینیمە چ شەرم تێدا نینە   ئەز دێ هێلمە ب هیڤیا مەولایێ خوەڤە(مەبەست ئیمام عەلی)، چونكی چ رێكێن ژڤێ باشتر نینن.

(5) محەمەد سەدیق: ل سالا 1850 ژدایك بویە، دبیتە كورێ مەزنێ شێخ عوبەیدولایێ نەهری، ل زاروكینیا خو ل گوندێ نەهرێ دەست دایە خواندنا ئاینی، وانەیێن خوش ڤێسینێ ل ژێر پەروەردەیا وەفایێ هوزاڤان كو ل وی دەمی وەك سكرتێرێ شێخ عوبەیدولای بوو، محەمەد سەدیق ل ژێێ گەنجاتیێ بەشداری شەرێ روسی ـ عوسمانی 1877ـ1878 دبیت، ول شورەشا 1880 یا بابێ خو سەرپەرشتیا بەروكەكێ شەری دكەت، بەلێ ل دەمێ دویرخستنا بابێ وی بو حیجازێ ئەو دمینیت ل گوندێ نەهرێ و زێدەتر ب كارێ بازرگانی مژول دبیت، و ل سالا 1907 دمریت: (مارتن وان بروینسن، 1398: 151).

(6) ستونێ: ئەڤ گوندە دكەڤتە ناڤ هوزا هەركیان ل بەشێ روژهەلاتێ شەمزینان، دناڤبەرا سنورێ باكور و باشورێ كوردستانێ. (عرفات كرم ستونى، 2010: 8).

(7) سەید عەبدولا كورێ مەلا صالح بویە، ژدایك بویێ دەڤەرا (خومارو – هومارو) یا شەمزینانێ بوو، سالا ژدایك بونا وی ناهێتە زانین، بەلێ وەك ژێدەر ئاماژێ ب مرنا وی دكەن، دیاردكەن كو مرنا وی دناڤبەرا سالێن 1819 ـ 1820 دا بویە، بەلگەیێ وان لسەر دیاریكرنا ڤێ مێژوویێ ڤەدگەریت بو گەهاندنا دەنگ و باسێ مرنا عەبدولای ب مەولانا خالدی، و ب خەم كەفتنا وی و گوت: ((ئەو هەڤالێ هەڤالینیا خو بومە نەهێلای))، ب ڤێ چەندێ دیاردبیت مرنا سەید عەبدولای ل پێشیا مرنا ماموستایێ وی مەولانا خالد بویە،   زێدەباری ب جە هێلانا ب ئێكجاری یا مەولانا خالدی ژ سلێمانی و بەغدایێ بەرەڤ دیمەشق ل سالا 1820 خوجهبونا وی ل ڤی باژێری ب ئێكجاری. (مارتن ڤان برونسەن، 1398: 146)؛ (هەردی صابر، 2018: 179).

(8) خالد نەقشبەندی: كورێ ئەحمەدێ كورێ حوسەینە، ژ هوزا جافا كوردیە، ناسیارە ب مەولانا خالد نەقشبەندی، ل گوندێ نەوتی ل دەڤەرا قەرەداغ ژ دایك بوویە دناڤبەرا سالێن (1776ـ 1779)، ل زاروكینیا خو دەست ب خواندنا دەرسێن ئاینی ل هەمان گوند كریە، مەولانا خالد گەشتەكێ بو هندستانێ دكەت، ل هەمان گەشتاخودا ئاشنای رێبازا نەقشبەندی یا سوفیگەری دبیت، پشتی ڤەگەرا خو ژ هندستانێ بو باژێرێ سلێمانیێ 1811بەردەوام هاتن و چونا بەغداد دكەت، و دەست ددەتە بەلاڤكرنا ڤێ رێبازێ ل كوردستانێ، و ل سالا 1820 ب نەچاری كوچبەری شامێ دبیت، ل سالا 1827 هەر ل شامێ كوچا دوماهیێ دكەت: بۆ زانیارێێن زێدەتر بنێرە: (هەردی صابر، 2018).

(9) عوسمان سیراجەدین: ل سالا 1781 ل گوندێ تەویلە ل ناوچەیا هەورامان ژ دایك بوویە، و كورێ خالد كورێ عەبدولا ئاغایێ سەید محەمەدێ دەروێشە، باپیرێن شێخ عوسمان ژ دەوروبەرێن چیایێ حەمرین بەرەڤ ناوچەیا هەورامان چوینە گوندێ تەویلە خوجە بوینە , شێخ عوسمان ل ژێێ بیست وپێنج سالیێ دا دچیتە باژێرێ بەغداد ل دەڤ مەولانا خالد وانەیێن رێبازا نەقشەبەندی وەردگریت و ل سالا 1811 هەردوو پێكڤە دزڤرنە باژێرێ سلێمانی، وشێخ عوسمان دەست ددەتە بەلاڤكرنا بنەمایێن رێبازا نەقشەبەندی و زێدەتری هەشتێ و پێنج زانایێن نەقشەبەندی لژێر دەستێ وی پەروەردە دبن، و ل سالا 1866 ل ژێێ 88 سالیدا كوچا دوماهیێ دكەت، بنێرە: (شێخ بورهان شێخ محەمەد خونووكی، 2020: 26 ـ 27).

(10) میرگەوەر: ناوچەیەكا سەر سنورێ دناڤبەرا ئیران و توركیایە، ژلایێ كارگێریڤە سەر ب پارێزگەها ئورمیە یا روژهەلاتێ كوردستانێ یە. ناڤێن وان هەر حەفت گوندان پێكهاتبون ژ (راژان، رەزگە، دزی، گركی، گارانە، ژاراوە، زێوە).)(رێبین سەعید مەلا، 2016: 12).

(11) شێخ شامیل داغستانی: ژ دایكبویێ سالا 1787ل گوندێ كیمرەیە ل ناوچەداریا خونزاخ، ل سالا 1834 ز دەسەلات وەرگرتیە، دەست دایە شورەشێ ل دژی دەسەلاتا روسیا ل داغستان و قەفقازیا، بو ماوێ بیست و پێنج سالان، تاكو سالا 1859 ب نەچاری خو رادەست دكەت، كەفتیە ژێر چاڤدێریا روسیا بو ماوێ ەھ سالان، وپاش بریاردایە بەرەڤ باژێرێ مەدینێ ل سعودیێ بچیت، ل سالا 1871 ز ل باژێرێ مەدینێ كوچا دوماهیێ دكەت: بو پتر پێزانین بنێرە: (ابو عبدالله عيسى بن محمد بن ابراهيم الشامي، د. ت).

(12) جەنگێ قرم (1853 ـ 1856): دهێتە هژمارتن ژ گرنگترین وان جەنگێن ل چەرخێ نوزدێ پەیدابوین، دڤی جەنگی دا ولاتێن ئەوروپی ژ وان بریتانیا و فرەنسا پشتگیریا دەولەتا عوسمانی كر ل دژی روسیا قەیسەری، جەنگ ب ناڤێ قرم هاتە ناڤكرن ژبەركو ل گزیرتا قرم (كریمیا) پەیدابوو، دئەنجام دا دەولەتا عوسمانی ب پشتەڤانیا بریتانیا و فرەنسا دڤی جەندگی دا سەردكەڤیت و جەنگ ل سالا 1856 ب دوماهیێ هات، جەنگێ قرم قوناغەك بو ژ قوناغێن كێشەیا ب ناڤێ روژهەلات دهاتە نیاسین. بو پتر پێزانینان بنێرە: حسين عبد علي، 2015).

(13) ئیسمعیل پاشایێ دووێ: دوماهیك میرێ میرگەها بادینان بوویە، ل سالا 1836 پشتی نەمانا دەسەلاتا میرگەها سوران دبیتە فەرمانداری ئامێدیێ ژلایێ عوسمانیان، پشتی تێكچونا پەیوەندیێن وی دگەل والیێ موسل، تەرشی هێرشەكا عوسمانیان دبیت ل سالا 1842، ئێدی دوماهیك ب دەسەلاتا وی و میرگەها ئامێدیێ دهێت، ئیسماعیل پاشا دهێتە هنارتن بو بەغداد و ماوەیەكی وەك موتەسەرفێ كەربەلا، و ماوەیەكی ژی وەك موتەسەرفێ شارەزور دهێتە دیاركرن، پاش ڤەگەرا وی بو بەغداد ل سالا 1872دمریت: بوپتر پێزانین بنێرە: (محفوظ العباسی، 1969: 106 – 113).

(14) هێرشا بەدرخان پاشای بو سەر نەستوریان دوو هێرش بوینە، یائێكێ ل سالا 1843 بوو، بو سەر هوزا تیاریان ل ناوچەیا باكورێ روبارێ زێی مەزن، و هێرشا دووێ بو سەر ناوچەیا (تخسوك) یا نەستوریان بوو ل سالا 1846. بو پێزانینێن زێدەتر لسەر یاخیبونا نەستوریان و هێرشا بەدرخان پاشای بو سەر نەستوریان بنێرە: (صلاح محمد سليم هروری، 2000)؛ (ن. أ. خەلفین، 2000: 68 – 69).

(15) ئورهام: مارشەمعونێ هەڤدێ یێ نەستوریان بوو، ل سالا 1820 هاتیە دەست نیشان كرن وەك مارشەمعونێ نەستوریان، ل سەردەمێ وی نەستوری توشی هێرشا هەڤپشك یا میر بەدرخان پاشا یێ بوتان، نورللا بەگێ هەكاری بوون دناڤبەرا سالێن 1843 - 1846، ئورهام نەچار دبیت درەڤیت بەرەڤ قونسلخانەیا برێتانی ل موسل، ل سالا 1852 دووبارە ڤەدگەریت تاكو سالا 1860 پوستێ خو بەردەوام دكەت: بو پتر پێزانین بنێرە: (Ramazan TURGUT, 2018: 141).

(16) نەستوری: ئاسوریێن کریستیانی ژبەر وێ رێبازا ئاینی ئەوا لسەر دچون ب نەستوریژی دهاتنە نیاسین، ئەوناوچەیێن نەستوری لێ دژیان هەر ژ باکوریێ دولێن ئامێدی و رەواندز دەستپێدکرن تاکو چیایێن دنافبەرا باژێرێ وانێ و دەریاچەیا ئورمیێ درێژ دبوون، تیاری ب مەزنترین هوزا نەستوریان دهاتە نیاسین، ب زوری ئەوناوچەیێن نەستوری لێ دژیان دکەتنە دەڤەرا هەکاری، ب تایبەت ل ناوچەیا (ئاشیتان – ئاشوت) دنافبەرا باشوریێ رێیا هەکاری بەرەف شەرنەخ ل باکوریێ کوردستانێ، سەروکێ نەستوریان ب (مەلیك- مارشەمعون) دهاتە نیاسین و سەروکێ نەستوریێن کوردستانا ژێر دەسەلاتا عوسمانی و قاچاریان بوو: بو زێدەتر پێزانین بنێرە: (سینان هاکان، 2012: 169 – 170).

(17) مەحمود پاشا: میرێ میرگەها مویکسێ بوو، هەرچەندە زور جاران مویکس ژبەر بچوکیا چارچوڤەیێ دەسەلاتا وێ، ب ئێك ژ سەنجەقێن هەکاری ل باکوریێ کوردستانێ دهاتە هەژمارتن، بەلێ مەحمود پاشا شیا ل سالا 1825 دەسەلاتێ بگریتە دەست، ل سالا 1838 توشی هێرشەکا عوسمانیان دبیت، بەلێ دووبارە دشێت ل سالا 1841 کەلها خوشاب ل باشوریێ وانێ بگریت، بەلێ دیسان ل سالا 1847 توشی هێرشا عوسمانیان دبیت و ب ئێکجاری دەسەلاتا وی دهێتە ژنافبرن و دهێتە دورخستن بو گزیرتا روسچوك ل هەرێما سیلستەر، هەر ل وێرێ ل سالا 1866 دمریت: (سینان هاکان، 2012: 59 – 313).

(18) نورللا بەگێ هەکاری: دوماهیك میرێ میرگەها هەکاری یا کوردی بوو، خودان دەسەلاتەکا بەرفرەهـ بویە، بەلێ ل پشتی ب ناڤەندی کرنا دەولەتا عوسمانی، نورللا بەگ ل سالا 1849 هاتە دورخستن بو گزیرتا کرێت، پشتی لێبورینا وی ژلایێ دەولەتا عوسمانی و ڤەگەریانا وی، ل سالا 1861 ل باژێرێ ستەمبولێ کوچا دوماهیێ کریە. بو پێزانینێن زورتر بنێرە: (میرزا محەمەدێ یازچی، 2012).

(19) سەبارەت سالا ژدایك بونا شێخ عوبەیدولا،د هەمان بەرهەمێ خودا عوبەیدولا سالا ژدایك بونا خو ب پەیڤا (الغریب) گرێددەت دەمێ دبێژیت: ((گشت تاریخ ولادم الغریب))، ئەف پەیڤە ل دیف هژمارا ئەبجەدی دبیتە سالا 1243 مشەختی بەرامبەر سالا 1827 ـ 1828زایینی. (شێخ عبیداللە نهری، 1398: 143)؛ (محەمەد صالح ئیبراهیم (شەپو)، 2004: 22).

(20) دکتور کوچەران: ل سالا 1855 ل باژێرێ ئورمیێ یێ روژهەلاتێ کوردستانێ هاتیە دونیایێ، بابێ وی ل سالا 1847 ژ ئەمریکا وەك مسیونێر بەر ب باژێرێ ستەنبول چو، ل سالا 1848 ل باژێرێ ئورمیێ خوجە بویە، خواندنا خویا دەستپێکی ل قوتابخانەیا مسیونێرێن مەسیحی ئەوا ل ئورمیە هاتیە دامەزراندن پەروەردە بویە، ل ژێێ سێزدە سالیێ هاتیە هنارتن بو ئەمریکا و ل باژێرێ نیویورك خواندنا خو دبواریێ پزیشکی دا تەمام دکەت، و ل سالا 1878 ژلایێ لێژنەیا مسیونێرێن ئەمریکی وەك مسیونێر هاتیە دامەزراندن و ڤەگەریایە باژێرێ ئورمیە، کوچەران شیایە سەرنجا هەمی کەسان ژ هەموو ئایینان و نەتەوان بخو بکێشیت د ماوێ کارێ خو یێ پزیشکی دا، پەیوەندیەکا باش دگەل شێخ عوبەیدولای هەبویە، ل سالا 1905 ل باژێرێ ئورمیە کوچا دوماهیێ کریە , بو پێزانینێن پتر بنێرە: (Baran ZEYDANLIOĞLU, 2021: 11 - 16).

(21) وەفایی: ژ دایکبویێ باژێرێ (سابلاخ - مهاباد) یێ روژهەلاتێ کوردستانێ بویە، شاعیرەکێ ب ناڤ و دەنگ بویە، ل دیف داخوازا شێخ عوبەیدولای ژ باژێرێ مهاباد بەر ب گوندێ نەهرێ چویە ل سالا 1866، بویە کاتب و سکرتێرێ شێخی بو ماوێ چاردە سالان، ئێك ژ دلسوزترین موریدێن شێخ عوبەیدولای بویە، دیسان بەرهەمەك ب ناڤێ (تحفە المریدین) نڤیسیە و تێدا بیرهاتنێن خو دگەل شێخی و ل پاش دورخستنا شێخی بو مەدینێ ل سعودیێ تا سالا 1896 نڤێسینە.بو زانیاریێن زێدەتر بنێرە: (وەفایی، 2010)

(22) جورج نسائیل کیرزن: سالا 1859دایك بویە، ئێکە ژ مەزنە سیاسەتمەدارێن ئینگلیز، دەرچویێ زانکویا ئوکسفورد بوو، ل ژێێ 39سالیدا بو پاشاتیا هندێ(1898-1905) ژلایێ حکومەتا بریتانی هاتە دەستنیشان کرن، دیسان ل سالێن (1919-1924) پلا وەزیرێ دەرڤە وەرگرت، رولەکێ سەرەکی دچارەسەرکرنا کێشێن ئەوروپا و روژهەلاتا ناڤەراست هەبوو، کێرزن ل سالا 1925 کوچا دوماهیێ دکەت: بو پتر پێزانین بنێرە: (ایرل رونالدشای، 2014).

لیستا ژێدەران

ئێك: ب زمانێ کوردی

أ - ب رێنڤیسا عەرەبی

1. ئەمین بوز ئەرسەلان، کورد و کوردستان لە یەکەم ئەنسکلوپیدیای تورکی لە مێژوودا، و: لە تورکیەوە: ئەحمەد تاقانە، چاپ دووەم، چاپخانەی ئاراس , سلێمانی، 2010.
2. بابە شێخی مەردوخ روحانی، مێژووی ناودارانی کورد، و: ماجدی مەردوخ روحانی، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولیر،2011.
3. بیرەوەریەکانی سەید عەزیزی شەمزینی (زیندەگی من)، ئامادەکردن و ساخکردنەوە: محەمەد حەمە باقی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2013.
4. حاجی رەمەزان ئەمین بێسکی، مالباتا شەمزینان و رولا وێ دبزاڤا رزگاریخوازا کوردی دا، و: رەشاد بێجرمانی، چ 1، دهوك، 2013.
5. حسێن مەدەنی، کوردستان و ستراتیجی دەولەتان، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، هەولێر، 2018.
6. دیار غەریب، خویندنەوەیەکی نوێ بو مێژووی کوردستان، چاپی سێ یەم، بەرێوەبەرایەتی کتێبخانە گشتیەکان، بێ جە، 2019.
7. رێبین سەعید مەلا، سەید تەهای نەهری (1892 ـ 1839) رولی سیاسی وکارگیری، هەولیر، 2016.
8. رەسول هاوار، کورد و باکوری کوردستان لە سەرەتایی مێژووەوە هەتا شەری دووەمی جیهان، بەرگی یەکەم، چاپ یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 2000.
9. سینان هاکان، کورد و بەرخودانەکانی لە بەلگەنامەکانی ئەرشیفی عوسمانی دا (1817 ـ 1867)، و: بەکر شوانی، چاپخانەی حاجی قاسم، هەولێر، 2012.
10. شێخ بورهان شێخ محەمەد خونووکی، مێژووی بەشێك لە هوز و تیرە و بنەمالەکانی کورد، بەرگی دووەم،چاپی یەکەم، سلێمانی،2020.
11. صالح محمد أمین، کورد و عەجەم(مێژووی سیاسی کوردەکانی ئیران، چاپی یەکەم، بێ جە،1992.
12. علی اکبر سرهەنگ، شورەشا شێخ عوبەیدوللایێ نەهری د بەلگەنامێن قاچاری دا (افتتاح ناصری)، و: مەسعود خالد گولی، دهوك 2013.
13. عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ1، سەنتەری لێکولینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، 2006.
14. عەلی خان گونە خان ئەفشار، شورەشی شێخ عوبەیدولایێ نەهری لە بەلگەنامەی قاچاری دا، و: محەمەد حەمە باقی، دەزگای ئاراس، هەولیر، 2007.
15. کریس کوچیرا، کورد لە سەدەی 19 ـ 20 دا، و: حەمە کەریم عارف، چاپی سێ یەم، چاپخانەی شڤان، هەولێر، 2006.
16. گوران سەلام، کارێگەری خیل و ئایین لە سەر بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد لە نێوان سالانی 1847- 1881، چاپی سێیەم، هەولێر، 2004.
17. م.س.لازاریف، وریابونەوەی ئاسیا و کوردو سەرەتای دەست خستنە ناو کاروباری کوردستانی ئیران لەلایەن تورکیاوە، و.لە روسی د.کاوس قەفتان، هەولێر، مجلە کاروان، العدد 68، أیلول 1988.
18. مارتن ڤان برونسەن، ئاغا و شیخ و دەولەت، و: د. کوردو عەلی، بەرگی دووەم، سلێمانی، 2003.
19. محەمەد حەمە باقی، راپەرینی هەمزاغای مەنگور لە بەلگەنامەی قاچاریدا 1854 ـ 1881، دەزگای ئاراس، چاپی یەکەم، هەولیر، 2002.
20. محەمەد حەمە باقی، شورەشی شێخ عوبەیدولای نەهری: 1880 لە بەلگەنامەکانی قاچاریدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2000.
21. محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپول)، راپەرینی حەزرەتی شێخ عوبەیدولای نەهری شاهی شەمزین (قدس سرە)، چاپ یەکەم، بێ جە، 2004.
22. میرزا عەزیز، لە تاریکیەوە بو رووناکی بەلگەنامەکانی شورش 1880، (وەرگێران لە ئینگلیزیەوە)، چاپی یەکەم، دەزگای سەردەم، سلێمانی، 1999.
23. مەلا عەبدولکەریمی مودەریس، یادی مەردان (مەولانا خالدی نەقشەبەندی)، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، هەولێر، 2011.
24. ن. أ. خەلفین، ململانێ لە سەر کوردستان، و: لە روسیەوە، جەلال تەقێ، تاران، 2017.
25. نەجاتی عەبدولا، باسیل نیکتین و کوردناسی، (وەرگیران لە فرەنسیەوە)، بەرگ 1، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2004

26. نەوشێروان مستەفا ئەمین، کوردو عەجەم مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چ2، بلاوکراوەی سەنتەری لێکولینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلیمانی، 2005.

27. هەردی صابر، پوختەیەك لە ژیاننامەی رابەر و زانای گەورە (مەولانا مەلا خالد نەقشەبەندی)، چ 1، بەریوەبەرایەتی گشتی کتیبخانە گشتیەکان، بێ جھ، 2018.

28. هەستیار محەمەد عەلی سەید محەمەد، سیاسەتی روسیای قەیسەری بەرامبەر بە کورد(1850 – 1914)، لێکولینەوەیەکی مێژوویی – سیاسیە، نامەی ماستەر، زانکوی سلێمانی، کولێژی زانستە مروڤایەتیەکانی، بەشی مێژوو، سلێمانی، 2009.

29. وەدیع جوەیدە، شورەشی شێخ عوبەیدولای نەهری لە بەلگەنامەی ئەمریکی و بەریتانیدا، و: لە فارسیەوە: محەمەد حەمە باقی , دەزگای ئاراس، هەولێر، 2007.

30. وەفایی، بیرەوەریەکانی وەفایی (تحفه المريدين)، و: محەمەد حەمە باقی، سلیمانی،2010.

31. یڤگێنیا ئی. ڤاسیلیەڤا، دابەشبوونی سیاسی کوردستان 1514 ـ 1914، و: رەشاد میران، هەولێر، 2018.

ب - ب رێنڤیسا عەرەبی

32. Dennis Dargul , DI DIROKA KURDISTANÊ DE , Weşanên sitav , Capa Yekem , Ankara , 2019.

33. Seid VEROJ, PORTREYIN ŞOPHIŞTI - 1,Weşanên Dara , Çapa Yekem , Istanbul , 2019.

دوو: ب زمانێ عەرەبی

34. ابو عبدالله عيسى بن محمد بن ابراهيم الشامي، السيد الهام اسد القوقاز الامام شامل الداغستاني،[د. م]، [د. ت].

35. ايرل رونالدشاي، حياة اللورد كرزون.. السيرة الذاتية لجورج ناثنيل كرزون، ت: محمد عدنان السيد، ج 2، [د. م]، 2014.

36. باسيلى نيكيتين، الكرد ـ دراسة سوسيولوجية و تاريخية، ت: د. نوري طالباني , ط 1، اربيل، 2012.

37. تحسين ابراهيم الدوسكى، السيد طه شاعرا، مجله دهوك، العدد 6، دهوك، 1999.

38. تيلي أمين، حركة الشيخ عبيدالله النهري في الوثائق البريطانية، مطبعة سبيريز، دهوك، 2010.

39. پى رەش، بارزان وحركة الوعي القومي الكردي 1826 ـ 1914، [د.م]، 1980.

40. جرجيس فتح الله، مبحثان على هوامش ثورة الشيخ عبيدالله النهري، ط 2، اربيل، 2001.

41. حسن عبد علي، روسيا وحرب القرم 1853 ـ 1856، مجلة العلوم الانسانية، جامعة بابل، المجلد 22، العدد 4،كانون الثاني، 2015.

42. صلاح محمد سليم هروري، امارة بوتان في عهد الامير بدرخان (1821- 1847) دراسة تاريخية سياسية، موسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، اربيل، 2000.

43. عبدالرزاق الكيلاني، الشيخ عبدالقادر الجيلاني (الامام الزاهد القدوة)، الطبعة الاولى، دار القلم، دمشق، 1994.

44. عرفات كرم ستونى، الحياة الدينية من النهري الى بارزان، اربيل، 2010.

45. محفوظ العباسي، امارة بهدينان العباسية، الموصل، 1969.

46. واحد عمر محي الدين و عبدالرحمن كريم درويش،الدور السياسي والدبلوماسي للشيخ عبيدالله النهري في ثورة 1880، مجلة دراسات قانونية وسياسية،جامعة السليمانية، السنة الثانية،العدد(الثالث)،السليمانية، نيسان،2014.

47. وديع جويدة، الحركة القومية الكردية نشأتها وتطورها، ترجمة: مجموعة من المترجمين، الطبعة الأولى، دار آراس، اربيل، 2013.

48. ويليام ايغلتون، القبائل الكوردية، ت: د. احمد محمود خليل، الطبعة الاولى، مؤسسة موكريانى، اربيل، 2006.

سێ: ب زمانێ فارسی

49. امير چهره گشا، شورش شيخ عبيدالله شمزينى در تبريز و اورميه از منظر روزنامەهای دوره ناصری، نشر اختر، چاپ اول (سدی دوم)، تبريز، 1396.

50. شێخ عبيدالله نهرى، مپنوى شيخ عبيدالله نهرى (تحفه الاحباب)،به كوشش:سيد اسلام دعاگو، اورميه، 1379.

51. عباس ميرزا ملك ئێرا، شرح حال، به كوشش: د. عبدالحسين نوائى، انتشارات بابك، تهران، 1361.

52. مارتن وان بروينسن، سادات نهرى، ترجمه: سيد شيوا دعاگو، مجله كشكول، شماره 2، پیاپی 12، مهاباد، پايز و زڤستان 1398.

53. محمد شفيع خچرى، اسناد اشنويه، انتشارات حسينى اصل، ارميه، 1400.

54. میرزا محەمەدێ یازچی، مختصر أحوال الامرا ْ (کورتیەك ژ دیروکا میرێن هەکاری)، و: نزار ئەیوب گولی، دەزگەهێ سپیرێز یێ چاپ و وەشانێ، دهوك، 2012.

55. يوسف بيگ بابا پور و مسعود غلاميه، فتنه شيخ عبيدالله كرد (گزار شهاى از وقايع حمله اكراد به صفحات ئێزربايجان در دوره قاچار)، مركز اسناد مجلس شوراى اسلامى، تهران 1390.

56. چار: ب زمانێ ئنگلیزی

57. MEHMET FIRAT KiliÇ SHEIKH UBEYDULLAH'S MOVEMENT , MASTER OF ARTS in THE DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADM INISTRATION BYLKENT UNIVERSITY , ANKARA , 2003.

پێنج: ب زمانێ تورکی

58. MEHMET SAKI ÇAKIR , NAKŞBENDI- HALIDILIGIN SEYYİD TAHA HAKKÂRI NEHRI KOLU (XIX. YÜZYIL) , DOKTORA TEZI , ISTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTITUSU TEMEL ISLAM BILIMLERI ANABİLİM DALI , ISTA NBUL - 2016.

59. Baran ZEYDANLIOĞLU, ŞEYH UBEYDULLAHÊ NEHRÎ HAREKETi ,Baski-1, peywend Yayinlari , 2021.

60. Dr.Ramazan TURGUT, MAR ŞEMUN AiLESi VE NESTURi PATRIKLIĞI, ZAP HAVZASI ULEMASI SEMPOZYUMU , CILD.2 , HAKKARI , 2018.
61. Hüseyin Siyabend Aytemur , Osmanlı Arsi Belge Lengle SEYH UBEY DULL AHG Sınır Savaşla rive Antlaşmaları Birnci Baski , istanbul , 2020.
62. Ibid, P.35 ؛Enver Yalçın , BIR Siyasetçi ve lider olarak geyid Abdulkadir , Berdan Matbaası , Istanbul, 2021.
63. KÜRTLER , AltIncI BaskI , IstanbuI , 2019 , S. 342. Ibrahim S. IşIk ,A' dan Z'ey
64. Murat Gökhan DAIYAN , AmERiKli MiSYONERLERiN HAKKÂRİ GÜNÜGÜ 1830-1870 , Ankara , 2012.